

ŞAHMAT EHTİRASI

Hamlet İsaخانlı

Əvvəli jurnalın 437-ci, 438-ci, 439-cu və 440-cı (mart, aprel, may, iyun 2024-cü il) nömrələrində

Böyük yaradıcı insanların şahmat dünyası

Görkəmli tarixçi və istedadlı şahmatçı Henry Thomas Buckle ("Bokl", 1821-1862) Staunton'un müasiri idi. Dövrünün güclü şahmatçılarını Lionel Kieseritsky (1805/6-1853), Loewenthal (1810-1876), Adolf Anderssen, D. Harrwitz və digər şahmatçılar üzərində qələbə çalmışdı. Staunton'la bir heç-heçə oyunu məlumdur. H.T. Buckle şahmatdan (rəsmi yarışlardan) aralanıb, özünü tarixə həsr etdi, "böyük tarixi əsər" üzərində çalışmağa başladı. Bu, onun şah əsəri olan "History of Civilization in England" idi (1-ci cild, 1857 və 2-ci cild, 1861). Buckle bu tarix kitabını 14 cild olaraq planlamışdı. O, tarixyazma və tarix fəlsəfəsinə aid maraqlı fikirlər irəli sürmüşdü. Deyilənə görə, öləndə son sözləri: "Mənim kitabım, mənim kitabım, onu heç vaxt bitirə bilməyəcəm" olmuşdu (James Anthony Froude. Short Studies On Great Subjects. Outlook Verlag GmbH,

Henry Thomas Buckle

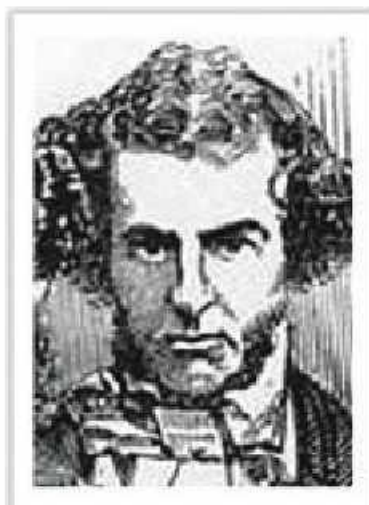

Frankfurt am Main, 2020; p. 3). Böyük Mirzə Fətəli Axundzadə / Axundov öz müasiri olan bu tarixçi-şahmatçının bu kitabının

ruscaya tərcüməsi ilə yaxşı tanış idi (2 cilddə: 1862, 1864), ondan alıntılar etmişdi. (<https://capellabook.ru/p/3768-istoriya-civilizacii-v-anglii/>). Mirzə Fətəli "Yevropanın son filosoflarından Bokl adlı ingilis alimi"nin (Mirzə Fətəli Axundov. Əsərləri, 2-ci cild. "Elm", Bakı, 1988; səh. 89) adını dəfələrlə çəkmiş, onu möhkəm tərifləmişdi: "Dini etiqadların ölkə və millətin hər xüsusda zillətinə səbəb olması fikrində... əsərləri dünyada tanınan və hər kəs tərəfindən bəyənən Bokl... bu əqidədə o birilərinə nisbətən daha irəlində gedir". Mirzə Fətəli Avropa filosofları ilə, xüsusilə sevdiyi Bokl'la həmfikir olduğunu deyir: "Kəmalüddövlə'nin müəllifi də Avropa filosofları əqidəsindədir" (orada, səh. 151), üstəlik, oğlu Rəşidin də

avropalı filosofların, o cümlədən Bokl'un bu əsərini oxuduğunu qeyd edir (orada, səh. 290).

19-cu əsrin ortalarında İngiltərədə şahmatın populyarlığı çox artmış, müxtəlif elm, sənət və siyasət

Marmaduke Wyvill

adamları arasında şahmata ciddi maraq oyanmışdı. Marmaduke Wyvill (Uayvil, 1815-1896) Parlament üzv seçilmiş (1847) və arada fasilə ilə uzun illər burada qala bilmışdi. O, istedadlı şahmatçı idi, Stanton'un təşkil etdiyi ilk beynəlxalq London turnirində (1851) o, Stanton və digər şahmatçıları qabaqlayaraq, Anderssen'dən sonra 2-ci yeri tutmuşdu. "Uduzan tərkdir" qaydası ilə keçirilən bu turnirdə M. Wyvill yalnız finalda Anderssen'ə uduzmuşdu. Sonra o, rəsmi oyunlarda, demək olar ki, iştirak etmədi.

* * *

Luigi Mussini (1813-1888) italyan əsilli almaniyalı rəssam, güclü şahmatçı və şahmat bəstəkarı olub. Düzəltdiyi şahmat etüdləri əsasən tərsvə ya əks mat idi: ağlar müəyyən sayda gedişdə qaraları məcbur edir ki, ağ şahı mat etsinlər. 1876-cı ildən

şahmat nəşrlərində dərc olunurdu. L. Mussini'nin "İspaniya kralının sarayında şahmat turniri" adlı populyar rəsm əsəri (1883) 1575-ci ildə kral 2-ci Filipp'in təşəbbüsü ilə Madriddə keçirilmiş şahmat turnirini təsvir edir. Leonardo da Cutro (Leonardo Giovanni da Cutro) Madriddə gəlib Rue Lopes'lə oynayıb və qələbə çalıb. Bu yarışda 2 ispan, 3 italyan şahmatçısı yarışıb.

Alman rəssam Moritz Retzsch'in (1779-1857) geniş dairələr-

Luigi Mussini

Leonardo Giovanni da Cutro və Rue Lopes

Moritz Retzsch

Məşhur fransız-amerikan rəssam Marcel Duchamp'ın (Marsel Düşan, 1887-1968) maraqlı dairəsi geniş idi, arada rəsm ilə məşğuliyyətini azaldıb elm,

Marcel Duchamp

rəsmdən daha cəzbedici saymış, şahmatdan aralanmağın mümkün olmadığını vurğulamışdı: "Əgər gəncliyində şahmat oynamağa başlayıbsansa, sən şahmat oynaya-oynaya böyüyəcək və öləcək-sən. Bu, ehtirasdır". Duchamp 40 yaşında evləndi; bütün vaxtını və fikrini şahmata verirdi, evlilik cəmi altı ay çəkdi. Şahmatın zənginliyini nümayiş etdirən bir ifadəsi populyardır: "Bütün rəsamlar şahmatçı deyil-

de ən çox tanınan və müzakirə olunan əsəri "Şahmatçılar" dır (1830-cu illər). İblis (Satana) bir gənc insanın ruhunu almaq üçün onunla şahmat oynayır.

"Şahmatçılar" əsəri

fəlsəfə öyrənir, texniki (kinetik) heykəltəraşlıqla məşğul olur, musiqi yazırdı. 1918-ci ildə çox şahmat oynayırdı və get-gedə rəsmi buraxıb vaxtını şahmata həsr etməyə başladı, güclü şahmatçıya çevrildi. Şahmata aid rəsmləri mövcuddur. O, Fransa çempionatlarında və şahmat olimpiadalarında oynadı. Şahmatda zirvələrə yüksələ bilməyəcəyini anladı, amma, yenə də, şahmatla yaşayırdı, şahmat jurnalistinə çevrilmişdi. Şahmatın qeyri-adi gözəlliyi onu valeh etmiş, onu dünyada tanıdan əsas məşğələsindən uzaqlaşdırmışdı: "Mən hələ də şahmatın qurbanıyam. O, sənətin bütün gözəlliyinə malikdir – artıqlamasıyla". Şahmatı

Marcel Duchamp və Man Ray Parisdə Champs Elysées teatrının damında şahmat oynayırlar

lər, amma bütün şahmatçılar rəssamdırlar” (Marcel Duchamp and Chess. <https://www.chess.com/article/view/marcel-duchamp-and-chess>).

Fransız M. Duchamp və onun həmkarları, dost və rəqibləri iki ispaniyalı – Pablo Picasso (1881-1973) və Salvador Dali (1904-1989) 20-ci əsr rəsm sənətinin nəhəngləri, radikal üslub sahibləri olmaqla neoklassik, modernist, kubist, sürrealist və s. cərəyan liderləri olaraq heykəltəraşlıq, dizayn və digər sənət sahələrinə də böyük töhfələr vermiş və populyar mədəniyyət ulduzlarına çevrilmişdilər. M. Duchamp qədər olmasa da, P. Picasso və S. Dali də şahmatı sevməklə yanaşı öz çoxtərəfli, rəngarəng yaradıcı sənət fəaiyyətlərində şahmatdan təsirlənən və şahmatdan yaradıcı ilham alan rəssam sayılırlar. S. Dali və Picasso sənət əsəri olaraq şahmat dəsti, şahmat fiqurları düzəldirdilər. Delakrua və

P. Picasso və S. Dali Nyu-Yorkda

S. Dalinin düzəldiyi (M. Duchamp'ın dəvəti ilə) bürünc şahmat fiqurları

digər tarınmış rəssamlar da şahmat mövzusunda müraciət etmişdilər.

(<https://sologenic.org/nfts/rGfHcoqB3PrVF4TsG21o3XcQAAtGK6U9QxY?network=mainnet>)

P. Picasso və S. Dali Parisdə

Delakrua: Şahmat oynayan ərəblər

Humphrey Bogard

Məşhur Amerika kino aktyoru, Hollywood'un parlaq ulduzu, 1999-cu ildə American Film İnstitutu'nun "Amerika kino tarixində ən böyük kişi-ulduz" elan etdiyi Humphrey Bogard'ın (1899-1957) həyatında şahmat mühüm yer tutub (www.chessmaniac.com/humphrey-bogart-and-chess), özünün dediyinə görə, demək olar ki, hər gün şahmat oynayıb. O, dostlarını şahmat bilmək qabiliyyətinə görə sıralayırmış. Şahmat turnirlərində, həmçinin, məktublaşma ilə şahmat

* * *

yarışlarında oynayıb. ABŞ Şahmat Federasiyası və California Şahmat Federasiyasının iştirak edib. Görkəmli kino-aktyor, rejissor və yazıçı Jesse Vint (1952) Dünya məşhurlarının şahmat çempionatında (the World Celebrity Chess

Jesse Vint

Championship) iki dəfə (1987, Mexico və 1988, Los Angeles) qalib olub.

* * *

IV İvan. Müəllif: Konstantin Makovskiy. Şəkil 2014-cü ildə bir Moskva özəl qalereyasından oğurlanıb

1-ci Pyotr şahmat oynayır

İslam dünyasından gələn şahmat Rusiyada maraqla qarşılandı. Rus çarları 4-cü İvan Qroznu (1530-1584), 1-ci Pyotr (1672-1725), bolşeviklərin lideri və Sovet hökumətinin ilk rəhbəri V.İ. Lenin (1870-1924) şahmatı sevir, şahmat oynayırdılar.

Lenin, M. Qorki və Leninin inqilabçı həmkarı A. Boqdanov Kapri adasında şahmat oynayırlar (1908)

Lenin bu şahmat partiyasını Boqdanova uduzmuş, onların siyasi rəqabəti də kəskinləşmiş, Lenin "Materializm və empiriokritisizm" əsərində Boqdanovu kəskin tənqid etmişdi.

Lenin və şahmat mövzusunda qeyri-müəyyənliyə və bəzi şişirtmələrə də rast gəlinir.

Mütəxəssislər Lenin və Hitlerin 1909-cu ildə Vyanada (Vien'də) şahmat oynadıqlarını təsvir edən şəklin saxta olduğu, belə bir görüşün olmadığı qənaətindədirlər.

Şahmatı sevib-oynayanlar arasında A.S. Puşkin (1799-1837), P.L. Şilling (1786-1837), Lev Tolstoy (1828-1910), İ. Turgenev (1818-1883) və D.İ. Mendeleev (1834-1907) də vardı.

Puşkin uduzur və əsəbiləşirmiş. Kitabxanasında Philidor'un və A. D. Petrov'un şahmat kitabları vardı. Arvadı Natalya Nikolayevna da şahmatı yaxşı öyrənmiş, qadınlar arasında seçilən oyunçu olmuşdu. Puşkin ona ünvanladığı məktubda (1832) yazırdı: "Canım mənim, şahmat öyrəndiyin üçün minnətdaram. Bu, rifah içində olan hər ailəyə lazımdır. Sonra sübut edəmə". (<https://bigenc.ru/c/blagodariu-dusha-moia-pushkin-i-shakhmaty-b14c2c>). Onun "Evgeni Onegin" roman-poemasında Vladimir Lenskiy və Olqa Larina şahmat oynayırlar.

A.S. Puşkinin yaxın dostu məşhur elektrotexnik,

Lenin və Hitler (saxta şəkil)

Vladimir Lenskiy və Olqa Larina şahmat oynayırlar

A.S. Puşkin

Pavel Şilling

elektromaqnit teleqraf daxil olmaqla çoxsaylı texniki ixtiralar müəlifliyi, görkəmli şərqşünas və diplomat Pavel Şilling çox güclü şahmatçı idi. Ruslaşmış Baltikyanı alman ailəsindən olan Şilling çoxbilgin insan idi, o, şahmatçı kimi də ətrafdakılardan fərqlənirdi. Şilling şahmat lövhəsinə baxmadan eyni zamanda iki partiya oynayır, əksər hallarda udurdu. O, məşhur fransız fizik A.M. Amperlə (1775-1836) şahmat partiyasını da taxtaya baxmadan qapalı gözlə oynamış və udmuşdu.

19-cu əsr, xüsusilə əsrin ikinci yarısında şahmatın populyarlığı çox artmışdı. 19-cu əsrin 80-90-cı illərində dünyanın güclü şahmatçılarından biri olan, Dünya çempionu adı uğrunda Steinitz'lə iki matç keçirən M. Çiqorin (1850-1908) Rusiyada və Sovet hökumətinin başlanğıc illərində bir etalon kimi götürülmüş, şahmatın təbliğində ciddi rol oynamışdı.

Lev Tolstoy şahmatı çox sevirdi və çox oynayırdı. Hücum etməyi

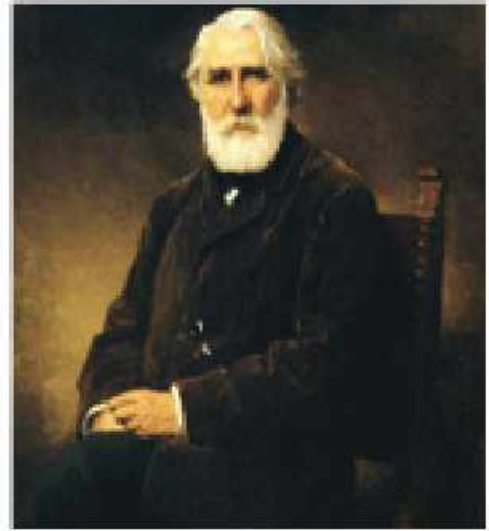

Lev Tolstoy M.S. Suxotinlə şahmat oynayır

həvəskar" olduğu deyilir. Əksər həmkarlarından, o cümlədən Lev Tolstoydan güclü imiş. Tolstoyun oğlu Sergey də buna şahidlik edir. 1862-ci ildə La Regence kafesində oynanılan 64 nəfərlik bir turnirdə 2-ci yeri tutmuşdu. Turgenev əvvəl oynaya-oynaya öyrənmiş, sonra kitab oxumaq və çoxsaylı şahmat partiyalarını təhlil etməklə güclənmişdi.

Mendeleev şahmatı yaxşı oynayırdı. Oyun zamanı əsə-

çox sevir, səhv edəndə çox həyəcanlanır, qışqırırdı. O, əsərlərində və söhbətlərində şahmat metaforlarından çox istifadə edirdi. Çox əsərlərində qəhrəmanları şahmat oynayırılar. İ.S. Turgenev yaxşı şahmat oynayırdı, onun "güclü

İ.S. Turgenev

4-cü cütdə, sağda Turgenev

Mendeleev və Kuindji şahmat oynayırılar

biləşir, bəzən əli titrəyirdi, uduzanda kefi çox pozulardı, hərçənd ki, çox zaman udurdu. Məşhur Çiqorinlə 13 partiya oynamış, birini udmuşdu. Mendeleev rəssam dostu Arxip Kuindji ilə tez-tez şahmat oynardı, 1882-ci ildə La Regence kafesində oynadıqları şahmat partiyası bir fotoda öz əksini tapmışdır. Mendeleevin arvadı Anna (şahmat oynaya bilirdi) onların oyununu seyr edir. Kuindji'nin daha güclü şahmatçı olduğu deyilir.

* * *

Sovet dövrü şahmat gerçək xalq oyununa çevrildi.

Nikolay Krilenko (1885-1938) Leninin yaxın həmkarlarından və Sovet partiya-hökumət liderləri cərgəsində sayıb-seçilənlərdən biri olmuşdur. Moskva Dövlət Universitetinin hüquq professoru olmuş (1922-1929), çoxsaylı elmi-hüquqi əsərlər müəllifidir. Rusiya və Sovet hüquq-ədliliyə sistemində ən yüksək vəzifələrdə işləmişdir: RSFSR prokuroru (1929-1931), RSFSR ədliliyə xalq komissarı (1931-1936) və nəhayət, SSRİ-nin birinci Ədliliyə xalq komissarı (нарком юстиции, 1938). 1917-1922-ci

illər vətəndaş savaşı dövründə keçirilən və "Qırmızı terror" (Красный террор) adı almış geniş cəza tədbirlərində inqilabi tribunalların fəaliyyətinə rəhbərlik edərkən və sonrakı çoxsaylı həbslərdə və ölüm hökmlərində vəzifəsinə uyğun olaraq birbaşa iştirak etmişdir.

Nikolay Krilenko

N. Krilenko'nun yüksək hökumət işi ilə yanaşı, sevimli hobbiləri vardı – birinci növbədə şahmat və alpinizm, həmçinin ovçuluq. Pamir dağlarında iki dəfə zirvə fəth edən, o cümlədən Lenin zirvəsinə qalxan komandada olmuş, "əməkdar alpinizm ustası" adına layiq görülmüşdü (1935). O, Lenin, Kalinin və Frunze ilə şahmat oynamışdır. N. Krilenko öz iş kabinetində saatla şahmat oynayır, şahmat partiyalarını təhlil edir, məsələ və etüd həll edirdi. M. Botvinnik N. Krilenkonun Sovet şahmat həyatında inqilab etdiyini, oyunun kütləviləşməsi və şahmatın böyük inkişafı naminə çalışdığını, yüksək təşkilatçılıq istedadına malik olduğunu deyirdi. 1925-ci ildə N. Krilenko'nun təşəbbüsü ilə Moskvada Beynəlxalq Şahmat Turniri keçirildi. Keçmiş Dünya çempionu E. Lasker, fəaliyyətdə olan dünya çempionu Kapablanka və digər görkəmli şahmat ustalarının iştirak etdiyi bu turnir tarixdə ən çox təbliğ olunan və təsir buraxan şahmat yarışlarından biri, bəlkə də birincisi oldu. "Şahmat qızdırması" (Шахматная горячка) ölkəni bürümüşdü. Sonra yenə də Krilenkonun birbaşa təşəbbüsü ilə Moskvada yenə Lasker və Kapablanka'nın iştirakı ilə daha iki Beynəlxalq Şahmat Turniri keçirildi (1935, 1936).

Lasker, E.D. Boqolyubov və N. Krilenko

P. Malinovski

manı, müdafiə naziri (1957-1967) şahmat oynayır və şahmat məsələləri tərtib edir, onları jurnallarda dərc etdirirdi.

Krilenko şahmatın yayılması və peşəkarlığın yüksəldilməsi məqsədilə 1936-cı ildə "Шахматы" adlı kütləvi şahmat-şaxsi jurnalını və eyni ildə "64" adlı "Şahmat-şaxsi" qəzetini (dünyada ilk!) yaratdı, özü də qəzetin redaktoru oldu.

Dövrün SSRİ prokuroru A.Y. Vişinskiy (1935-1939), SSRİ Ali Məhkəməsinin sədri A.N. Vinokurov və Ədliyyə xalq komissarı N. Krilenko ədliyyə sistemini nəzarətdə saxlamaq işində bir-birinə rəqib idi. Bu rəqabət 1937-1938-ci il "Böyük terror" zamanı həll edildi, A.Y. Vişinski qalib çıxdı. 1938-ci il SSRİ Ali Sovetinin sessiyasında (12 yanvar) Azərbaycan Kommunist Partiyasının lideri Mir Cəfər Bağırov çıxış etdi və Krilenko'nu öz partiya işi əvəzinə vaxtını alpinizmə, şahmat oynamağa, ova getməyə sərf etməkdə günahlandırdı. Qeyd edirəm ki, Vişinski gimnaziyanı Bakıda bitirmiş, gəncliyində Bakıda inqilabi fəaliyyətdə olmuş, Bayıl həbsxanasına düşmüş və orada həbsdə olan Stalinlə tanış olmuşdu. Krilenko həbs edildi və bir qədər sonra "əksinqilabi fəaliyyətinə görə" güllələndi (29 iyun, 1938-ci il). Tezliklə A.N. Vinokurov vəzifədən çıxarıldı və həmin 1938-ci ildə vəfat etdi.

P. Malinovski (1898-1967) sərkərdə, Sovet İttifaqı Qəhrəmanı, müdafiə naziri (1957-1967) şahmat oynayır və şahmat məsələləri tərtib edir, onları jurnallarda dərc etdirirdi.

* * *

Şahmatı çox sevən Sovet xalqı şahmat tacının SSRİ-dən Amerikaya köçməsinə kədər hissi ilə qarşıladı. Fisher dünya çempionu olanda Vladimir Visotskiy «Честь шахматной короны» mahnısını yazdı (mahnının sözləri – bir hissə – aşağıda).

*Я кричал: "Вы что там, обалдели? -
Уронили шахматный престиж!"
Мне сказали в нашем спортотделе:
"Ага, прекрасно - ты и защитишь!"*

*Но учти, что Фишер очень ярок,-
Даже спит с доскою – сила в нем,
Он играет чисто, без помарок..."
Ничего, я тоже не подарок,-
У меня в запасе – ход конем.*

*.....
Ох мы - крепкие орешки!
Мы корону - привезем!
Спать ложусь я - вроде пешки,
Просыпаюсь я - ферзем!*

Vladimir Visotskiy

Enrico Caruso

Şahmata vurğun olan, şahmat oynayan məşhurlar sırasında musiqiçilər də az deyil. İtaliyalı məşhur lirik və dramatik tenor Enrico Caruso (1873-1921) "musiqi aləmindəki ən aqressiv şahmatçılardan biri" kimi tanınmışdı; o, Yuqoslaviya qrossmeysteri Boris Kostic'dən (1887-1963) şahmat dərsi almış. İngilis bəstəkar və dirijor Arthur Bliss (1891-1975) "Checkmate" ("Mat" və ya "Şaha mat" adlı bürpərdəli balet yazmış, ilk dəfə 1937-ci ildə Parisdə tamaşaya qoyulan bu balet çox populyar olmuş, indiyədək "Royal Ballet" kimi səhnələrdə yer alır. Qırmızı və qara şahmat fiqurları canlanır və insan hissləri keçirirlər. Qırmızı Cəngavər (Knight) Qara Kraliçəyə (Queen) vurulur. Qara Kraliçə Qırmızı Cəngavərə naz edir və ona qızıl gül atır. Böyük savaşa Qırmızı Cəngavər Qara Kraliçəni məğlub etmə anında duruxur, qızıl

gülü xatırlayır, bundan istifadə edən Qara Kraliçə Qırmızı Cəngavərə ölümcül zərbə endirir. Sonda Qara Kraliçə Qırmızı Krala (King) da arxadan zərbə vurur, onu "mat edir".

Böyük bəstəkar Serqey Prokovyev güclü şahmatçı sayılırdı, 1-ci kateqoriyası vardı. (<https://www.chesshistory.com/winter/extra/prokofievrus.html>).

Kapablanka ilə seansda 3 partiya oynamış, birini udmuşdu, Laskerlə seansda heç-heçə edə bilməmişdi. Kapablanka və Botvinnik ilə yaxın dostluq edirdi. 1933-cü ildə La Regence kafesində S. Tartakover'lə oynadığı iki partiyadan birini udmuşdu.

Məşhur skripkaçı və dirijor David F. Oystxaxt'la (1908-1974) 1937-ci ildə keçirilən matçı 4:3 hesabı ilə Oystxaxt udmuşdu (1 qələbə, qalanları heç-heçə). Kənarında oturub baxan Yelizaveta Qulels'dir – pianist Elim Qilels'in bacısı, skripkaçı Leonid Koqan'ın arvadı. M. Botvinnik də orada olmuş,

Arthur Bliss

matç haqqında fikrini bildirmişdi. Prokofyev açıq debütləri, aqressiv oyunu sevir, müdafiədən xoşlanmırdı. Oystraxt isə qapalı debütlərdə ehtiyath oynamağı üstün tuturdu.

"Şahmat düşüncənin musiqisidir" (шахматы – эта – музыка мысли) deyən böyük bəstəkar şahmatçı və bəstəkar arasında maraqlı bənzərlik görürdü: "Mürəkkəb, dərin Lasker mənə əzəmətli Bax kimi görünürsə, canlı, cəld Kapablanka elə Kapablanka kimi rahatlıqla, bəzən də xoş zərifliklə yarıdan əbədi gənc Motsartı xatırladır".

S. Prokofyev şahmat taxtası arxasında

S. Prokofyev və David F. Oystraxt

"Şahmat beynin musiqisidir" (шахматы – музыка мозга) deyən digər böyük rus bəstəkarı D. Şostakoviç də şahmatı çox sevirdi.

(https://vk.com/@game_chess-shahmaty-eto-muzyka-mysli).

Şahmatı çox sevən, şahmat oynayan məşhurların sadəcə adlarını çəkmək belə mümkünsüz işdir. Bu istiqamətdə kim nə qədər uzun yazsa da, yarımqıç olacaq. Göstərdiyim adlarla kifayətlənirəm.

Şostakoviç şahmat oynayır

Smslov oxuyur, Taymanov çalır. 1998-ci il

(Daxamı var)